

Душан Ј. Мартиновић*

ЦРНОЈЕВИЋА ШТАМПАРИЈА У ЈУЖНОСЛОВЕНСКОЈ И СТРАНОЈ ЛЕКСИКОГРАФИЈИ

I

У јужнословенским енциклопедијама и лексиконима, од најстаријих издања до савремених едисија, о Црнојевића штампарији и њеним књигама - јединим јужнословенским ћириличким инкунабулама - поклоњена је одређена, рекли бисмо неадекватна пажња. Увид у објављене текстове о почетку и трајању рада Штампарије, о броју издања и њиховом садржају, графичком репертоару, идентификацији појединих страница употребљених за илустровање текста, мјесту и улози Црнојевића типографије у нашем културном наслеђу и њеним утицајима на ћирилично штампарско умијеће уопште, почев од првих енциклопедија и лексикона до најновијих, упућује на закључак да се ради, мање-више, о текстовима са низом непрецизности, неуједначености, погрешне и површне фактографије, често, о садржајно неприхватљивим енциклопедјским јединицама. Очигледно, недовољно расвијетљена у историографији најбитнија питања ове проблематике: мјесто гдје је Штампарија радила, година оснивања и вријеме постојања и рада, оснивач, број штампаних књига и њихови називи, улога и мјесто у хронологији ћириличног штампарства, дошли су до пуног изражаја, неријетко, на жалост, и са погрешним интерпретацијама.

Анализирали смо најглавније енциклопедије и лексиконе, објављиване током безмало шест и по деценија на јужнословенским просторима, у којима се директно третира или

* Др Душан Мартиновић, Централна народна библиотека Републике Црне Горе "Ђурђе Црнојевић", Цетиње

индиректно спомиње Црнојевића штампарија и књиге њене продукције. Ради се, заправо, о *дванаести енциклопедија*:

1. НАРОДНА ЕНЦИКЛОПЕДИЈА СХС (Загреб, 1929);
2. HRVATSKA ENCIKLOPEDIJA (Zagreb, 1941);
3. ENCIKLOPEDIJA JUGOSLAVIJE (Zagreb, 1956, 1962, 1968. и 1984);
4. ТУРИСТИЧКА ЕНЦИКЛОПЕДИЈА (Београд, 1958);
5. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА ЛИКОВНЕ УМЈЕТНОСТИ (Загреб, 1959. и 1984);
6. ENCIKLOPEDIJA LEKSIKOGRAFSKOG ZAVODA (Zagreb, 1968);
7. ПОПУЛАРНА ЕНЦИКЛОПЕДИЈА (Београд, 1976);
8. ОРЌА ENCIKLOPEDIJA JLZ (Zagreb, 1977);
9. НОВА ЕНЦИКЛОПЕДИЈА У БОЈИ (Београд, 1978);
10. МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДИЈА ПРОСВЕТА (Београд, 1978. и др.);
11. МАЛА ЈУГОСЛОВЕНСКА ЕНЦИКЛОПЕДИЈА БИБЛИОТЕКАРСТВА (Београд, 1988);
12. ПЕДАГОШКА ЕНЦИКЛОПЕДИЈА (Нови Сад, 1989);

и осам лексикона:

1. СВЕЗНАЊЕ. Општи енциклопедијски речник (Загреб, 1937);
2. PRIRUČNI LEKSIKON (Zagreb, 1959);
3. Dr Kosta Grubačić: ENCIKLOPEDIJSKI LEKSIKON BIBLIOTEKARSTVA (Sarajevo, 1964);
4. ЕНЦИКЛОПЕДИЈСКИ ЛЕКСИКОН - МОЗАИК ЗНАЊА. Историја (Београд, 1970);
5. ЛЕКСИКОН ПИСАЦА ЈУГОСЛАВИЈЕ (Нови Сад, 1972);
6. LEKSIKON JLZ (Zagreb, 1974);
7. Никола Рацковић: ПРИЛОЗИ ЗА ЛЕКСИКОН ЦРНОГОРСКЕ КУЛТУРЕ (Џетиње, 1988) и
8. РЕЧНИК КЊИЖЕВНИХ ТЕРМИНА (Београд, 1985. и 1992).

1.

За разлику од *лексикона*, који би требало да дају само најсажетија научно-проверена објашњења о Црнојевића штампарији и њеним појединим инкунабулама, у *енциклопедијама* би, по правилу, требало да се дају шире информације засноване на научно утврђеним истинама. И поред тога што су и енци-

клопедијске јединице просторно ограничене, сведене на број редака обавезних и за аутора и редактора, саопштене чињенице и на таквом простору морају бити строго детерминисане према њиховом значају, превасходно садржајно повезане и експлиците исказане. Да ли је то случај у третману Црнојевића штампарије у јужнословенској енциклопедистици и лексикографији, тј. да ли су обзнањени текстови у енциклопедијским дјелима, која су овдје предмет наше пажње и разматрања, обезбиједили корисницима поуздане информације, и у којој су мјери научно вјеродостојне и синтетичне, показате и ово наше саопштење.

Због временске ограничености саопштења на нашем научном скупу, задржаћемо се само на истицању најкарактеристичнијих примјера једног дијела најважнијих енциклопедијско - лексикографских дјела, који указују на некритичко коришћење и оних, без дилеме, научно провјерених и верификованих истина везаних за претходно наведена питања.

Тако, на примјер, у Станојевићевој *Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој* (Загреб, књ. IV, 1929), Владимир Ћоровић, у оквиру шире одреднице, биљежи: "Ђурађ Црнојевић (1490-1496), забележен је у српској културној историји као оснивач прве српске штампарије, која је била смештена при цетињском манастиру, и која је радила од 1493 до 1496" (стр. 925). У истом енциклопедијском дјелу, овај аутор на другом мјесту - у енциклопедијској јединици "Штампарије (старе)" допуњава претходну информацију следећим текстом: "Код Срба се прва шт. јавила већ крајем 15 века. У Млещима, где се та вештина била развила, поручио је Ђурађ Црнојевић једну шт., а посао око израде слова и спремања књига, богослужбених, за потребу цркве, поверио је једном вештом Монаху, Макарију. Готова шт. пренесена је онда из Млетака у цетињски манастир. У тој шт. изашла је прва књига, Октоих, рађена 1493. до 1494. Шт. је радила кратко време, јер су у Зети настале крупне промене. Сам оснивач и шт. морао је напустити своју земљу, а с њим и неки од његових помагача. За Макарија је готово сигурно, да је отишао из Црне Горе и наставио свој занат у Влашкој" (стр. 1058).

Дакле, истакнути српски историчар, поред осталог, не одређује ближе о којем је *Окѡиѡху* ријеч (*Прѡѡласнику* или *Пеѡѡласнику*), нити пак колико је књига штампано у цетињској штампарији и које су то инкунабуле биле?

Не чуди што Ст. Станојевић ни једном ријечју не помиње да је Црнојевића типографија и црногорска, да је прва код Црногораца и Срба (или Срба и Црногораца); јер, уосталом, ни

И др Андрија Лаиновић, у истој енциклопедији јединицу о Ђурђу Црнојевићу, завршава констатацијом: "за његове владе основана је на Цетињу 1493 прва српска штампарија" (стр. 499).

У истом енциклопедијском дјелу, књ. 7 (Загреб, 1968) Ђорђе Сп. Радојичић (1905 - 1970) пише под иницијалом Ђ.С.Р. да је "у десетој деценији XV в. радила у Зети (Црној Гори на Цетињу и на Црнојевића Ријеци - Ободу), прва српска штампарија, Штампарија Црнојевића. Штампала је свега пет књига обредне садржине, али није познато у коликом броју примерака. То су једине српске инкунабуле. Најчешће се наилази на прву књигу 'Октоих 1-4 гласа, коју је осморо људи штампало годину дана и која је довршена 4. I 1494. Први српски штампар био је Макарије, који је, после потпадања Зете под непосредну турску власт и после растурања Штампарије Црнојевића, отишао у Влашку и тамо основао прву влашку штампарију (радила 1507-12). Макарије је у Хиландару између 1526 и 1529 написао један мали географски спис о земљама дакијским и међама њиховим (о Влашкој и Молдавији), у коме помиње 'земљу Црнојевића' и 'Сиракус, иже Дубровник'" (стр. 544).

Као што се види, Ђ. Сп. Радојичић у назначеном енциклопедијском тексту о Црнојевића штампарији, износи своју познату тезу да је радила прво на Цетињу, па на Ободу; од пет првоштампаних књига спомиње само првијенац *Октоих њрвогласник*, док *Цвијетни џироод* и не помиње, што је и разумљиво када се зна да је овај истакнути научник и сјајни зналац нашег старог штампарства и старе књиге, још 1961. демантовао властиту грешку и заблуду коју је у науку унио деценију раније (1951) уводећи у научни оптицај "шесту" непостојећу књигу Црнојевића, тзв. *Цвијетни џироод*.

Загорка Јанц (под иницијалима З. Јц.) о јеромонаху Макарију, у књизи 5. *Enciklopedije Jugoslavije* (Zagreb, 1962) записала је да је то "први српски штампар, главни мајстор штампарије Црнојевића на Цетињу. Сматра се да се М[акарије] већ раније бавио штампарским занатом у Венецији - казује Јанц. Увео је у Цетињску штампарију технички поступак код којег се наслови појединих поглавља режу у једном клишеу". Ауторка даље објашњава да се мних Макарије обрео у Румунији и тамо поставио темеље румунског ћириличког штампарства, из којег периода су најпознатија два његова јеванђеља "једно из 1510, са представама, на почетку текста, црквених мелода који седе пред црквом (вероватно трговишком); друго је штампано у Трговишту 1512, са доста скромним украсом" - закључује она, и

додаје: "Пред крај живота М[акарије] одлази у Свету Гору и ступа у братство манастира Хиландара, где се 1526 помиње као игуман. Последња вест о њему датира из 1526 - 28, када је написао један мањи географски спис" (стр. 599).

У *Туристичкој енциклопедији Југославије* (Београд, књ. 2, 1958) даје се више дезинформација, као, на примјер, на Ријеци Црнојевића "изнад саме вароши, на каменитом брду Ободу основао је Ђурђе Црнојевић прву словенску штампарију крајем XV века, свега 39 година после прве Гутенбергове штампарије". Анонимни аутор допуњава затим информацију за туристичку клијентелу, па вели: "На Ободу је тада штампано неколико књига, међу којима и 'Октоих', који се чува у Цетињском манастиру као једна од највећих културно-историјских драгоцености". Уз то, овдје непознати аутор констатује да: "у епопеји црногорских бојева са Турцима видно место заузима и епизода када су, у недостатку муниције, Црногорци претопили слова из ове штампарије и излили пушчане метке, те њима бранили своју слободу" (стр. 372 - 373). Очито, писцу цитираног текста није било познато да је типографија Швајполта Фиола у Кракову, у Пољској, ипак старија по свој прилици годину - двије од Црнојевићеве на Цетињу. И друго, вјероватно је побркао преливање слова Његошеве штампарије 1853. године у пушчану танад, па је "замијенио епизоде"... (Сем тога, и двије илустрације из *Октоиха ђејојласника* и *Псалтира с њосљеговањем* са погрешним су легендама!)

Године 1959. др Дејан Медаковић у *Enciklopediji likovnih umjetnosti* (Zagreb, књ. I, 1959), након општих разматрања историјата рада Црнојевића штампарије, коју су по овом аутору основали Иван и Ђурђе Црнојевић, између 1485. и 1492. године, с тим да је "Штампарија почела на Ободу, али је убрзо пренесена на Цетиње (као што се види прихвата Драгићевићеву претпоставку о локацији Штампарије!). При анализи декоративно-графичког репертоара, Медаковић износи тврдњу да "Први развитак срп[ске] графике почиње 1493" када је предузето штампање *Октоиха ђејојласника*. И он, попут Драгићевића, тврди да је "Цетињска штампарија штампала шест књига, од којих су познате: *Октоих ђејојласник* (довршен 4.I.1494) *Октоих ђејојласник* (штампан 1494), *Псалтир* (довршен 22.IX 1494), *Молитвеник* (1495). У Дечанима нађени су макулатурни примерци једног *Цетињског триода*, а из једног рукописног преписа из 1548, који је, по наредби митрополита београдско - сремског Лонгина, у Буђановцима довршио презвитер Вук, види се да је Ц[рнојевића] ш[тампарија], вероватно у другој половини

1495. и током 1496, штампала и једно *Четиоројебанђеље*" (стр. 690).

Медаковић даље истиче да је: "Техничким послом у штампарији руководио јеромонах Макарије 'от Чрније Гори'" да су осам графичких радника радили годину дана *Окѣиоих ѣрбоѣласник*, из чега закључује да је Штампарија "имала једну, а највише двије пресе". Његово је мишљење да "илустрација са ликовима великих црквених химнографа смештених испред цркве". (Једна од шест сачуваних гравира из *Окѣиоиха ѣеѣѣѣласника*) представља аутентични изглед старог Црнојевића манастира саграђеног 1484. године. Сматра да је Макарије у трговишком *Окѣиоиху* из 1510. "поновио композицију, али су том приликом мелоди смештени испред аутентичног изгледа цркве у Трговишту, где су штампане прве влашке књиге", апострофирајући да би овај податак, бесумње, ишао "у прилог тврђењу да је штампарија радила искључиво на Цетињу" (стр. 690).

Др Д. Медаковић, као мјеродавни историчар умјетности и добар познавалац декоративно-графичког репертоара старштампаних књига, подробно анализира илустрације Црнојевића књига, посебно *Окѣиоиха ѣеѣѣѣласника* из 1494. и скреће пажњу на италијанске ренесансне утицаје, јер је, како каже, Црнојевића штампарија "смештена између Дубровника и Котора, она је неминовно морала да прими техничке и уметничке утицаје суседне Италије", као и на традицију српске рукописне књиге, констатујући да је Црнојевића штампарија "без обзира на доцнији развој старог срп[ског] штампарства" у техничком и умјетничком погледу недостижна и непревазиђена (стр. 691).

Зачудо, Медаковићу су се поткрале и двије грубље материјалне грешке у реченици која гласи: "У одломцима *Окѣиоиха ѣеѣѣѣласника*, који су у Народној библиотеци у Београду пропали за време Првог (Sic!) светског рата, налазе се и илустрације са ликовима великих црквених химнографа смештених испред цркве која претставља аутентични изглед старог Цетињског манастира, пре његовог разарања у другој половини XVIII в." На основу поузданих историјских извора је утврђено, међутим, да је Црнојевића манастир из 1484. страдао приликом турске похаре Цетиња 1692. године, што ће рећи крајем XVII стољећа, а, исто тако знано је да је Народна библиотека Србије изгорела у пожару 6. априла 1941. приликом бомбардовања Београда у другом св. рату од стране нацистичке Њемачке.

У другом издању *Likovne enciklopedije* (Zagreb, 1984), непотписани аутор, у краћем коректном тексту, у оквиру јединице о Црној Гори, апострофира да "у последњим годинама XV в.

Ђурађ Црнојевић оснива на Цетињу прву државну ћирилку штампарију", наглашавајући да је она "осим историјског значаја" посебно значајна због графичке опреме књига "која је у једном тренутку увела Црну Гору у савремена умјетничка збивања тадашњег цивилизованог свијета" (стр. 249). Но, и овај аутор, попут осталих, гријеши у датирању *Псалтира* (1494!) и Макаријевог одласка у Трговиште (1496!).

И текст у *Малој енциклопедији Просвјета* (Београд, књ. 2, 1969) која је имала више издања, је писан некритички. Јединица о Црнојевића штампарији гласи: "Ободска штампарија, прва српска штампарија за коју се претпоставља да је на Ободу радила 1493 - 94; штампала *Окѣиох*, основао је Ђурађ Црнојевић, а кад је он напустио Црну Гору, штампарија пропала. Њена слова су на Ободу наложена све до II светског рата" (стр. 204). Очигледно, и оно што је саопштено у шест редака полустубачног текста је непрецизно и у суштини погрешно. Рад Црнојевића штампарије је сведен на вријеме "печатања" *Окѣиоиха ѣрвоѣласника*; назив књиге је двосмислен; остале се инкунабуле и не спомињу. Не види се да је Штампарија радила на Цетињу. Име Штампарија је изведено по локалитету за који само неки научници мисле да је мјесто гдје је она радила. Аподиктички се тврди да су штампарска оловна слова наложена на Ободу све до другог свјетског рата, што такође иде у домен легенде!

И у *Енциклопедији Лексикографског завода* (Zagreb, књ. 4, 1968) налазе се двије јединице: о штампару Макарију (стр. 189) и о самој Црнојевића штампарији (стр. 662). Наводе се уобичајени подаци о раду штампара и Штампарије, броју књига - међу које се убраја и *Триод ѡбјѣѣниѣ*!

У *Поѣуларној енциклопедији* (Београд, 1976, стр. 667), а слично и у *Орѣој енциклопедији JLZ* (Zagreb, књ. 5, 1979), дају се о штампару Макарију опште познате информације, уз изношење мишљења "да је штампарство изучио у Венецији. Штампao је *Окѣиох* (1494) и *Псалтир* (1495)". Не наводе се, дакле, остале Црнојевића инкунабуле. У *Поѣуларној енциклопедији* се, штавише, тврди да је Црнојевића типографија штампала "прве словенске ћириличке књиге за црквене потребе"!?

У *Новој енциклопедији у боји* (Београд, 1978) потпунији су подаци: "Макарије (XV в.), јеромонах и први штампар у Црној Гори, главни мајстор у штампарији Црнојевића (1493-1495). Технику штампања свакако научио у Венецији. По одласку са Цетиња, у Влашкој, у Трговишту штампа прве румунске књиге ћирилицом, затим прелази у Свету Гору и 1526. постаје игуман

У *Свезнању*, општем енциклопедијском речнику из 1937. године, под уредништвом П.М.Петровића, дата је штура информација у којој се каже за Обод да представља "брдо у близини Црнојевића Ријеке (Зетска Бан.) с рушевинама ст[арог] града, у којем се по веровању налазила - ободска штампарија" (стуб. 1541), док се о Ободској штампарији вели: "прва у српству; мисли се да је радила на Ободу (1493-1494); штампала *Октоих*; оснивач Ђурађ Црнојевић" (стуб. 1542).

Двадесет година касније у загребачком *Priručnom leksikonu* (1959), једном реченицом се констатује да је Ђурађ Црнојевић "основао штампарију на Цетињу" и без помена године када је то учинио, док се у *Leksikonu JLZ* (Zagreb, 1974) једним ретком саопштава да је "Ђурађ (1490-1496) основао 1493 штампарију и умро у тур[ском] заточеништву" (стр. 175), док се о монаху Макарију у једној реченици казују основни подаци (стр. 580).

Године 1964. др Коста Грубачић у *Enciklopedijskom leksikonu bibliotekarstva* даје, за разлику од претходних лексикона, нешто ширу информацију: "Црнојевића штампарија је прва на Балкану. Основали су је (1485 и 1492 године) Иван и Ђурађ Црнојевић. Позната је и под називом Ободска штампарија, јер је почела да ради на Ободу (код Ријеке Црнојевића), после пренета на Цетиње. Први главни штампар био јеромонах Макарије, после пада Црнојевића државе (1496) прешао у Румунију и тамо основао прву ћирилску штампарију"; даље, поименично набраја шест књига, међу којима и непостојећи *Триод цвјетни* (стр. 59). Овдје аутор текста гријеши када тврди да је цетињску штампарију основао Иван Црнојевић 1485. године, као и да је Црнојевића држава пала 1496. Сличне ће се грешке понављати готово у свим каснијим лексиконима.

Са истовјетним грешкама је и текст о Црнојевића штампарији у *Енциклопедијском лексikonу - Мозаик знања: Историја* (види стр. 116, стуб. 2 и стр. 391, стуб. 2).

Ђорђе Сп. Радојичић у *Лексikonу тисаца Југославије* (Нови Сад, књ. I, 1972) о Ђурђу Црнојевићу, између осталог, каже да је "преко тазбине [...] из Венеције набавио штампарију, коју је најпре сместио на Цетиње, а после преместио у Црнојевића Ријеку. Ту је штампана прва српска књига Октоих 1-4. гласа, 4. I 1494", док у тексту о Ивану Црнојевићу истиче да је "за време његовог сина Ђурђа, радила прва српска штампарија (1493-1494)", што значи да је и овдје рад штампарије сведен на двије године!?

Најпотпунију, научно засновану информацију, међутим, у анализираним лексиконима дао је Никола Рацковић у *Прило-*

зима за лексикон црногорске културе (Џетиње, 1987) уз прецизно навођење података о времену рада Црнојевића типографије и мјесту штампања (Џетиње!); набрајају се исправно пет књига у њој "рукодјелисаних" и констатује се да су то "најстарије црногорске инкунабуле", дакле, први пут у једном јужнословенском лексикографском дјелу се с правом наглашава и црногорска провинијенција Црнојевића књига... Под одредницом "инкунабуле" аутор, уз објашњење значења тог термина, додаје: "Прве црногорске инкунабуле су књиге штампане у Црнојевића штампарији крајем XV в.", наводећи их поименице и наглашавајући да су слова из ње била "хваљена и цијењена, па су служила за углед када су резана слова за друге штампарије" (стр. 83).

Напокон, у *Речнику књижевних термина* (Друго допуњено издање, Београд 1992), при тумачењу појма *инкунабула*, каже се: "Код нас је, нпр., позната и, Октоих, који је у Црној Гори штампао свештеник Макарије (1494)" (стр. 287).

II

Када је ријеч о томе колико је и како је Црнојевића штампарија (и Црнојевића инкунабуле) заступљена у свјетској лексикографији, морамо са жаљењем констатовати да је готово занемарена, што и није велико изненађење када се зна да је о Црној Гори и њеној прошлости доста шкрто, површно и пристрасно писано, с одређеном миноризацијом и дозом игнорисања и прећуткивања борбе за слободу и самобитност црногорског народа у његовој вишевијековној историји.

О црногорским културним тековинама у страниј енциклопедистици најмање је писано, а то значи и о Штампарији и Црнојевића књигама. У потврду овог мишљења и тврдње навешћемо примјере најважнијих страних енциклопедијско-лексикографских издања.

Енциклопедија Британика (Encyclopedia Britannica), најраспрострањенија енциклопедија свјетских размјера, која је доживјела 15 издања (15. издање је 11 пута репринтовано!), у одјељку о култури Црне Горе помиње манускрипте и штампане књиге, који свједоче о "периоду књижевне културе међу свештенством" у вријеме дјеловања Ободске штампарије, установљене 1493. тј. "неколико година послје оне у Вестминстеру (Westminster, 1476). Уз то, спомиње се и прослава 400. годишнице Црнојевића штампарије (јула 1893).

У богатој француској енциклопедистици, која се нагло развија с краја минулог вијека, иако је доста писано о Црној

Гори и њеној историји, једино се у *Великој енциклопедији* (La Grande Encyclopedie, Paris 1898 - 1901) уз краћи текст о Ивану Црнојевићу, оснивачу Цетиња, спомиње Ободска штампарија (1494).

У 37 разних лексикографских издања на италијанском језику (енциклопедија, лексикона, енциклопедијских речника), од 1929. године надаље, нема ни ријечи о Црнојевића типографији, што посебно изненађује, тим прије што се први текстови о Црној Гори на италијанском језику јављају већ 1532. г., а постојала је и вишеструка сарадња и културне везе, нарочито с краја XIX и поч. XX в.

Ни у једној од више значајних њемачких енциклопедија, као што је нпр. Брокхаусова, Мајеров лексикон и др., у којима је иначе регистровано обиље података о Црној Гори и њеном историјском развоју, нема података о јеромонаху Макарију и раду Црнојевића штампарије, па чак ни о Божидару Вуковићу Подгоричанину.

За разлику од 50 томне *Велике совјетске енциклопедије* и 11- томне *Мале совјетске енциклопедије*, у којима се ни једном једином ријечју не спомиње Црнојевића штампарија, у *Совјетској историјској енциклопедији* (Том 15, М. 1974), у енцикл. јед. о Црнојевићима унесена је и једна уметнута реченица којом се каже да је за вријеме Ђурђево (1490 - 1496) "била основана прва типографија на Балкану (1493 - 1496), која је радила у почетку на Ободу, а затим на Цетињу" (стр. 855). Респективан простор Црној Гори, црногорској штампарији и њеним књигама, међутим, посвећен је у *Енциклопедијском речнику* (Том XXXVIII, књ. 76), објављеном у С. Петербургу 1902/3. године. Наиме, у тексту који говори о династији Црнојевића и њеној владавини Црном Гором у XV в., констатује се да је Иван-бег, како га аутор јединице А. И. Јацимирскиј назива, "1884. г. пренио столицу Црне Горе на Цетиње и да је ту исте године (sic!) основао прву црногорску типографију (знатно раније од Москве, и било гдје друго на Балканском полуострву), у којој су штампане црквене књиге" (стр. 617), затим се, даље, говори прилично опширно о нашим штампаријама у Венецији, заправо, каже се да је у XVI в. "поново отпочела дјелатност црногорских типографа. Душа тога рада је био Божидар Вуковић из Подгорице. Он је штампао неколико књига у Венецији, такође у српској редакцији, као што су и црногорска издања. Његов је сарадник био јеромонах Пахомије из Црне Горе". Текстописац даље набраја књиге Божидара Вуковића Подгоричанина и сина му Вићенца, констатујући да се "дјелатност црногорских шта-

мпара прекида у другој половини XVI в., због конкуренције српских, влашких, трансилванских и руских типографа, јер Црна Гора није могла радити књиге за своје цркве и манастире...", закључује Јацимирски.

У *Малом енциклопедијском речнику* (Mic dictioner enciclopedic), једном од најновијих енциклопедијских издања у Румунији иза II св. рата, у посебној одредници за Макарија се каже: "српски јеромонах и штампар, дошао из Црне Горе у румунску државу [...]. Штампав на старословенском и средње-бугарском издању три вјерске књиге: *Литургијар* (1508), *Окѣих* (1510) и *Јеванђеље* (1512), прве штампане књиге у Румунији". И то је све.

У *Крајњој бугарској енциклопедији*, објављеној у пет томова (Софија, 1963-1969), у енциклопедијским јединицама о Црној Гори и Цетињу, нема ни ријечи о Црнојевића штампарији, нити о Макарију, који нам је у неку руку "заједнички", будући да је радио малочас споменуте трговишке постинкунабуле старословенским језиком бугарске редакције...

Ето, то би било, тако рећи, све што је забиљежено у страним енциклопедијама о Црнојевића штампарији и њеним инкунабулама које су вршиле велики утицај, не само на наше ћириличке штампаре у Венецији, који настављају Црнојевића традицију, већ и на касније српско штампарство (Горажде, Милешева, Рујно, Грачаница, Београд и Мркшина црква), а, дабогме, имале су и шири спектар дјеловања, директно или индиректно, и на осталу штампарску ћириличку дјелатност Источне Европе...

ЗАКЉУЧАК

Ако бисмо хтјели резимирано саопштити критичке рефлексije на лексикографско-енциклопедијске текстове о Црнојевића штампарији у прегледаним дјелима, што нам је и био циљ при избору ове теме, онда нам ваља рећи сљедеће:

прво, датовање почетка рада Штампарије и губљење њеног "трага", већина аутора анализираних текстова преузимају некритички, између 1485. и 1492. године. Извјесно је, међутим, да се њен рад сводио на четворогодишњи временски интервал 1492-1496. године;

друго, постојеће дилеме у ранијој историографији, ређе и данашњој, да ли је Црнојевића штампарија радила на Цетињу или Ободу, готово у свим лексикографским дјелима, по природи ствари, дошла је до пуног изражаја, с тим што се некритички прихвата традиционални клише: прво на Ободу, па

затим на Цетињу (понекад и обрнуто, с Цетиња на Обод!). Тако се ова легенда, лишена иједног научног доказа, и даље фаворизује и "улива" у свијест, дакако, бројних корисника ових насушних приручника, а служи и као извор за уџбеничку и др. литературу;

цреће, за нека Црнојевића издања, на примјер, за *Псалтир са посљедовањем* година излажења се даје погрешно - 1494. или алтернативно - 1494. или 1495, иако у колофону ове инкунабуле стоји децидно формулисан датум и мјесто издања: *22. септембар 1495. на Цетињу*;

чећврѣо, увођење у научни оптицај *Цвјетној цриода*, као шесте инкунабуле Црнојевића типографије, готово у свим јужнословенским лексикографско - енциклопедијским дјелима је посљедица исхитрености укључивања у Црнојевића издања овог наслова од стране истакнутог библиолога Ђорђа Сп. Радојичића, који се неколико пута осврнуо на свој "проналазак" цетињског *Цвјетној цриода* (*Гласник САН*, 1951, књ. 3, св. 2, стр. 287-288; *Република*, Београд, 1951, 307, 308, 18. и 25; *Историјски записи*, Цетиње, 1952, књ. VIII, св. 1-3, стр. 1-10). За њим су о тој непостојећој књизи Црнојевића штампарије писали и други аутори, па чак и након ауторовог демантовања, деценију касније, да *Цвјетни цриод* није Црнојевића инкунабула (уп. *Библиографски вјесник*, Цетиње, 1961, бр. 2-3, стр. 53-56), већ да се ради о седам макулатурних листова Црнојевића *Молићбеника* из 1495/96. године. Апел научника да се *Цвјетни цриод* "брише са списка издања штампарија Црнојевића" није имао ефекта, јер се грешка понавља више од три деценије - до наших дана;

цетио, најзад - када се ради о територијалном (државном) критеријуму - Црнојевића штампарија је црногорска, самим тим и књиге у њој "печатане" су црногорске. По том основу се с разлогом у многим научним и стручним радовима третира и као државна штампарија... Занимљиво је, међутим, да се код већине јужнословенских лексикографских издања, са изузетком неких новијих, и неких иностраних, које смо претходно цитирали, искључиво тврди да је то "прва српска штампарија", да је *Октоих црвојласник* "прва српска инкунабула", да је "српски штампар Макарије" и тсл. Једино се у два-три случаја њена припадност одређује адјективом - јужнословенски, или црногорски. С овим у вези, по нашем мишљењу, оповргавати увријежено схватање у историографији и лексикографији - да су Црнојевића инкунабуле и српске - по основу језичког критерија, јер су коначно намијењене као литургијске српском

народу, које је у XV стољећу био угрозио "агарјански пород", не би имало никаквог смисла. Убијеђени смо, међутим, да је и прећуткивање и игнорисање, па и негирање - припадништва Црнојевића штампарије и Црнојевића инкунабула црногорском културном наслеђу, такође искључивост и својеврстан анахронизам, па чак и нонсенс, који су као такви контрапродуктивни и на садашњем степену развитка научне мисли неодрживи...

На крају да завршим ово своје саопштење са ријечима наде да ће ехо нашег дводневног научног скупа, поготову када се објави зборник радова на њему поднесеним, као и зборник *Црнојевића и њихова штампа и старе и њихове штампарије*, који се појавио ових дана, и друге публикације које су објављене у част поламиленијумског јубилеја *Ожиоиха њројласника*, или ће се појавити у овој и наредним годинама, допринијети отклањању многих дилема, како се превасходно научне чињенице провјерене и утврђене, не би кривотвориле у будућим енциклопедијама и лексиконима, у радовима са научним претензијама, у стручним радовима и школским уџбеницима и приручницима и др. издањима. Укратко, да ће критички осврти ове врсте подстицати и редакције енциклопедијских издања у нашој земљи и иностранству, да размисле о методологији свога рада и научно вјеродостојније тумаче Црнојевића штампарију и у њој "рукодјелисане" споменике наше штампане ријечи.

Душан Мартинович

ЦРНОЕВИЧА ТИПОГРАФИЈА В ЮЖНОСЛОВЈАНСКОЙ И ИНОСТРАННОЙ ЛЕКСИКОГРАФИКЕ

Резюме

В южнословянской и иностранной лексикографии и энциклопедиях о Црноевича типографии и ее книгах, - единственных южнословянских кирилловских первопечатных книгах, не обращено соответствующее внимание. Осмотром 12 южнословянских энциклопедий и 8 лексиконов о начале и продолжительности работы Типографии, о количестве изданий и их содержании, декоративно - графическом репертуаре, месте и роли Црноевича Типографии в нашем культурном наследии и ее влиянии на кириловское типографическое умение вообще, начиная от первых энциклопедий и лексиконов до новейших изданий, приходится к выводу, что речь идет, более или менее, о текстах, в которых ряд неточностей, неуравнове-

шенностей, поверхностей, ошибочно цитированной фактографии; часто о содержительно неприемлимых единицах.

Очевидно, что недостаточно объяснены в историографии самые существенные вопросы: местонахождение типографии /Она работала в Ободе или на Цетине?/, год основания и время существования и работы, основоположник, количество печатанных книг и их заглавий, роль и место в хронологии кирилловской словянской типографии, пришли к полной выразительности. К сожалению, недостаточно использованы научно обоснованные мнения об отдельных приведенных сомнительных и несомненных вопросах, потому возникает пестрота в приведении данных в Энциклопедических текстах...

О всех этих неточностях и ошибочных методах толкования в отдельных вопросах работы Црноевича типографии мы дали наши критические отражения в стремлении к научной проверке "сомнительных" данных, чтобы в будущих энциклопедиях и лексиконах, учебниках и справочниках, научных трудах и других изданиях существенные данные о этих древних отечественные памятниках культуры были уравновешены и научно обоснованы.

В этой цели анализированы и здесь все важнейшие отечественные и иностранные энциклопедии и лексиконы с указанием на недопустимые ошибки и произвольности.

